

A 17. századi magyar peregrinusok héber köszöntőversei projektzáró értékelés

1 Előzmények – egy *terra incognita*

2006-ben kerültek haza a II. világháború során a Szovjetunióba eltulajdonított sárospataki könyvek Nyizsnij-Novgorodból. Még ebben az évben az egyik ilyen nyomtatvánnyal, Komáromi Csipkés György *Oratio hebraea* című, Utrechtben 1651-ben elhangzott és megjelent héber szövegével kapcsolatban keresett meg Dienes Dénes professzor a Sárospataki Református Nagykönyvtár igazgatója, hogy készítsünk fordítást a kötetből. A héber szöveget elolvasva jeleztem felé, hogy nehezen érthető a stílusa, így magyarítása időbe telik, de a beszédet követő dicsérő költeményt Johannes Leusden utrechti professzor tollából a levélváltással együtt lefordítva elküldtem neki. A közös fordításkiadás ugyan máig nem készült el, de Komáromi héber nyelvtudása és a köszöntővers műfaja felkeltette az érdeklődésemet. Kutatásaim nyomán a 2012-ben Wittenbergben megrendezett *First International Conference on Christian Hebraism in Eastern and Central Europe* konferencián előadást tartottam „György Komáromi Csipkés (1628–1678) and the influence from the Netherlands on Christian Hebraism in Hungary” címen,¹ melyben Komáromi saját és neki írt héber köszöntőverseiről is beszámoltam. Még ugyanebben az évben a Schweitzer József professzor úr 90. születésnapjára kiadott kötetben jelent meg a kutatásaim eredményeként összegyűjtött 59, magyar szerzőtől származó, héber köszöntővers listája.² Mind az előadás, mind a publikáció felkeltette több hazai hebraista érdeklődését, különösen is azért, mert korábban egyáltalán nem kutatott területről, egy valódi *terra incognita*ról volt szó.

¹ A konferencia kötete (Stefan Schorch – Johannes Thon eds., *Christian Hebraism in Eastern and Central Europe from the Renaissance to the Enlightenment*) még mindig megjelenés előtt áll: lásd Stefan Schorch, „The Peculiarities of Hungarian Christian Hebraism (16th-17th Centuries)”, in Daniel Stein Kokin (ed.), *Hebrew between Jews and Christians*. (Studia Judaica 77), Berlin: De Gruyter, 2022, 243–274. kül. 243.

² Zsengellér József, „*Carminae gratulatoriae hebraicae*: Héber üdvözlőversek a 17. századból”, in Koltai Kornélia (szerk.), *A szívnek van két rekesze. Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére 90. születésnapja alkalmából* (Studia Hebraica Hungarica 2), Budapest: MHT – L'Harmattan, 341–352.

2 A projekt indulása

A Magyar Hebraisztikai Társaság, illetve az ELTE Assziriológia és Hebraisztikai Tanszéke jó közeget jelentett a kutatási téma népszerűsítésére és többen készségüket fejezték ki a részvételre. Az *album amicorum*-kutatás egyik hebraistája is örömmel vette a felkérést egy közös munkára. Így alakult ki az a kutatócsapat, mellyel nekivágtunk a projektnek:

Dr. Biró Tamás: hebraista, számítógépes nyelvész – OR-ZSE, ELTE

Dr. Götz Andrea: nyelvész, szakfordító, terminológus, – (KRE), MAB

Drs. Juhász Szandra: hebraista, irodalmár – PPKE, (AA)

Dr. habil. Koltai Kornélia: nyelvész, hebraista, irodalmár – ELTE

Prof. Dr. Zsengellér József: teológus, hebraista – (KRE) OR-ZSE, DRE (vezető kutató)

2017-ben – a reformáció 500. évében – a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) K-17-es kutatási pályázatára a Magyar Irodalomtörténet és a Modern Filológia szakterületére adtuk be anyagunkat, és azt elnyerve a projekt 2017. szeptember 1-én indult útjára a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának keretei között. Eredetileg NKFI K-125486 projektszámon és 2017–2021 közé tervezve. Az emberi tervezések természetéből adódóan az élet eseményei felülírták a projekt menetét is. 2020-ban rántkört a pandémia, illetve 2020-ban a vezető kutató távozni kényszerült a KRE-ről. Ezeknek következtében a projekt új szerződéssel NKFI K-142453 számon az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem égisze alatt folytatta a munkát, hivatalosan 2022 elejétől több hosszabbítással 2023. július 31-ig.

3 A projekt eredményei

A szakmai részleteket, az egyes versekre vonatkozó kutatásainkat a publikációk és a honlap tartalmazzák.³ Általánosságban mégis fontos megjegyezni, hogy a projekt kezdetén megfogalmazott kérdéseinkre válaszokat találtunk, vagy direkt módon, vagy a kérdések szükségszerű módosításával. Bármennyire igyekeztünk, héber verset katolikus magyar szerzőtől n/sem találtunk, így szükségtelenné vált pl. a felekezeti jellegű összehasonlítás.

³ A publikációslista és a konferenciaelőadások alapján is látható, hogy minden kutató megfelelt a vállalt elvárásoknak, Sőt Koltai Kornélia és a vezető kutató messze túlteljesítették a tervezett penzumot.

Ugyanakkor a műelemzések meglepő és nem várt következtetésekre juttattak (pl. pre-expresszionista kifejezési formák megléte, illetve a hexameteres verselés lehetséges alkalmazása).⁴ Filológiai megállapításunk szerint a versek nyelvezete egy speciális „keresztyén héber”, mely a neolatin költészet és nyelvtan számos elemét ötvözi a bibliai, a rabbinikus és a középkori héberrel.⁵ Jóllehet a szerzők héber nyelvtudása nem minden esetben magas szintű, de többségük kiváló bibliai héber ismeretekkel rendelkezik. Így nem volt meglepő felfedezés, hogy a versírók közül kerül ki a 17. századi magyarországi és erdélyi héber és Ószövetség oktatóinak többsége⁶ és a legjelentősebb héber nyelvtanírók is.⁷ Mint a legképzettebb akadémiták, java részük magasabb egyházi tisztségekbe is kerültek (esperes, szuperintendens).⁸ A versírói hálózatkutatás révén a szakterületen már korábban felvázolt kapcsolati hálókat tovább lehetett szélesíteni és néhány megválaszolatlan miértre is felelni lehetett.⁹ A digitális bölcsészet és korpuszépítés módszereivel egzakt statisztikai adatokhoz jutottunk. Ezek „véglegesítését” a korpusz folyamatos változása (csökkenés és bővülés – lásd lejjebb) ugyan

⁴ Koltai Kornélia, „Pre-expresszionista héber üdvözlőversek – barokk (kori) szerzők tollából”, in Bene S. – Pintér M. Zs. (szerk.), *Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet*, Eger: EKE Líceum Kiadó, 2020, 457–480. (<http://realmtak.hu/129480/>)

⁵ Biró Tamás: „Early Modern Christian Hebrew: A hitherto overlooked variety of Medieval Hebrew”, *XIth Congress of the European Association for Jewish Studies* (EAJS 2018), Kraków, July 19, 2018 (megjelenés alatt).

⁶ Zsengellér József, „Carmina gratulatoria hebraica és a héber nyelv oktatása a Nagyvárad Református Kollégiumban”, in Balogh Cs. – Kolumbán V. J. (szerk.), *Az Írás bővületében: Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. születésnapjára*, Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2021, 733–784. (<https://repo.proteo.hu/sites/repo.proteo.hu/files/documents/2021/2021-5861.pdf>).

⁷ Koltai Kornélia, „Egy 17. századi héber *carmen* bemutatása – a *carmenszerző* héber grammatikájának tükrében”, in Havas F. et al. (szerk.), *A grammatikától a retorikáig: Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére*, Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, 2021, 43–52. (https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdfs/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/58087/A_grammatikától_a_retorikaig_CVZs60.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=45).

⁸ Zsengellér József, „Szilágyi Péter és a franekeri héber *carmen*-írók tudományos karrierje”, in Koltai K. – Zsengellér J. (szerk.), *אהללה נא איש חסד . Hadd dicsegem a kegyes férfit! Tanulmánykötet Schweitzer József születésének centenáriumán* (Studia Hebraica Hungarica 8), Budapest: Magyar Hebraisztikai Társaság – L’Harmattan, 2022, 138–164. (https://www.academia.edu/88460642/Szil%C3%A1gyi_P%C3%A9ter_%C3%A9s_a_franekeri_h%C3%A9ber_carmen_%C3%ADr%C3%B3k_tudom%C3%A1nyos_karrierje).

⁹ Juhász Szandra, „A héber nyelvű *carmina gratulatoria* szerzőinek, címzettjeinek relációi”, in Koltai K. – Zsengellér J. (szerk.), *שיר פשוט ומחולק Héber üdvözlőversek és a peregrináció* (Studia Hebraica Hungarica 9), Budapest: Magyar Hebraisztikai Társaság – L’Harmattan, 2023, 63–93.

nem tette lehetővé, de a trendek közelítő számaival már így is rendelkezünk.¹⁰ Végül fény derült arra is, hogy miért korlátozódik a héber köszöntőversek műfaja a 17. századra.¹¹

A projekt az irodalomtudományon belül a régi magyar irodalom számára három eleddig teljesen ismeretlen kötetet is felfedezett, és néhány lappangó kiadványra is rátaláltunk.¹²

3.1 A köszöntőversek

A projekt kezdetén a Schweitzer 90-kötetben megjelentetett 59-es verslistából indultunk ki. Ennek összegyűjtéséhez az RMK II–III. és az RMNY kötetei szolgáltatták a forrást.¹³ A versek fizikai felkutatása és digitális másolatainak beszerzése nem várt akadályokba ütközött. Az RMK-kötetek elkészítését követően Trianon eredményeként az erdélyi könyvtárak egy részét megszüntették, összevonták, felszámolták, köteteket széthordták. A magyarországi könyvtárak anyagának egy részét a II. világháború során érték sérülések, kirablások. Így hosszas levelezések, irodalomtörténeti és katalóguskutatások, valamint helyi könyvtárakban folytatott kutatómunka eredményeként először is elvesztettünk 6 verset a listáról, melyekről kiderült, hogy rosszul jelezték meglétüket, és vagy nem is léteztek, vagy latin nyelven készültek. Ugyanakkor 19 újabb verset sikerült beazonosítani és digitális másolatukat beszerezni. Így összesen 72 versből áll jelenleg a korpusz.

Magyarországon az Országos Széchenyi Könyvtárban, a Ráday Könyvtárban, a Debreceni Református Nagykönyvtárban folytattunk személyes kutatásokat, illetve a Sárospataki Református Nagykönyvtár és az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár munkatársaival való levelezés útján szereztük be az ottani versek fényképeit. Erdélyben személyesen a Kolozsvári Protestáns Intézet könyvtárában és a gyulafehérvári Batthyáneumban végeztünk kutatásokat, levelezés útján a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtárával voltunk kapcsolatban, és jutottunk hozzá korábban nem ismert *carmenekhez* is. Németországban Wittenbergben (Reformationsgeschichtliche Forschungsbibliothek) és a Hallei Egyetemi

¹⁰ Lásd Götz Andrea, “What can Hebrew poems tell us about 17th-century Hungarian Peregrination? Using metadata and frequency analyses for sociopragmatic research”, in Koltai K. – Zsengellér J. (szerk.), *שיר פשוט ומחולק Héber üdvözlőversek és a peregrináció* (Studia Hebraica Hungarica 9), Budapest: MHT – L’Harmattan, 2023, 153–175.

¹¹ Zsengellér József, „Miért éppen a 17. század?”, in Koltai K. – Zsengellér J. (szerk.), *שיר פשוט ומחולק Héber üdvözlőversek és a peregrináció* (Studia Hebraica Hungarica 9), Budapest: Magyar Hebraisztikai Társaság – L’Harmattan, 2023, 31–48.

¹² Lásd a táblázatot a 3.1-ben.

¹³ Dán Róbert, „Héber hungaricák a XVI–XVII. századból”, in Dán R. – Frank D. D. (szerk.), *Fejezetek a nyomtatott héber könyv történetéből Magyarországon*, Budapest: Jordan Euro-Atlanti Kiadó, 28–34. kül. 33–34. és Matkó László, „Református lelkészek mint „héber” költők és nyelvtanítók”, *Múlt és Jövő* 5/1 (1994) 14–21. kül. 14–15. írásai, melyek elsőként utalnak ezeknek a verseknek a létezésére, szintén e kötetekből merítenek.

Könyvtárban (Universitäts- und Landesbibliothek, Historische Sammlungen, Ungarische Bibliothek), Hollandiában az Amsterdami Egyetem könyvtárában (Van der Woude katalógus) kutattunk fel verseket. A pennsylvaniai Archives and Special Collections at Dickinson College (Isaac Norris Collection) munkatársai révén egy londoni keletkezésű *carmenre* találtunk rá (SC-Norris 288 J39). A thorni Bruckental könyvtár munkatársai jóvoltából hozzájutottunk egy lengyel kiadású vershez. Végül, de nem utolsósorban Ferenc Postma amsterdami professzor saját digitális gyűjteményéből is rendelkezésünkre bocsátott fényképeket, illetve két új verset ő fedezett fel nekünk.¹⁴

A munka során mind a 72 verset digitalizáltuk, héber szövegüket nominalizáltuk, magyar és angol fordítást készítettünk hozzájuk.¹⁵ Az alábbi táblázat mutatja az egyes versek szerzőjét, keletkezési helyét, idejét, címzettjét és az RMK, RMNY jelzeteit. Külön oszlopban tüntettük fel az egyes verseket feldolgozó, illetve azok végleges fordítását végző munkatársak neveit. Eddig három vershez készült időmértékes műfordítás is Toókos Péter János református bencés szerzetes tollából.¹⁶

Sorszám	Szerző	Keletkezés helye	Keletkezés ideje	Címzett	Jelzet	Feldolgozta, fordította
1	Békés János	Bázel	1674	Veresegyházi Tamás	RMK III. 2647	Keserű Péter Koltai Kornélia
2	Kállai Kopis János	Bázel	1674	Veresegyházi Tamás	RMK III. 2647	Koltai Kornélia
3	Kismarjai Veszelin Pál	Bréma	1625	Besenyey F. Mihály	RMK III. 1372	Koltai Kornélia
4	Martonfalvi György	Franecker	1658	Debreceni Gele János	RMK III. 2013	Zsengellér József
5	Martonfalvi György	Franecker	1659	Csedregi Péter	Nincs még	Zsengellér József
6	Keresztúri Sz. Bálint	Franecker	1659	Csedregi Péter	Nincs még	Zsengellér József
7	Pataki István	Franecker	1665	Csúzi Cseh Jakab	RMK III. 2279	Zsengellér József
8	Tatai Sámuel	Franecker	1666	Liszkai István	RMK III. 6503	Zsengellér József
9	Balkányi György	Franecker	1666	Liszkai István	RMK III. 6503	Zsengellér József

¹⁴ Lásd tanulmányát Ferenc Postma – Zsengellér József, „**Hiba! Csak törzsdokumentumban használható.**Két eddig ismeretlen héber nyelvű köszöntővers Csedregi Péter *Disputatio theologica de miraculis* című művéhez (Franecker, 1659)”, in Koltai K. – Zsengellér J. (szerk.) *שיר פשוט ומחולק, Héber üdvözlőversek és a peregrináció* (Studia Hebraica Hungarica 9), Budapest: Magyar Hebraisztikai Társaság – L’Harmattan, 2023, 177–210.

¹⁵ Az angol fordításokat Götz Andrea készítette el minden vershez.

¹⁶ Ő a bakonybéli Szent Mauricius bencés monostorban örökfogadalmat tett János testvér.

10	Szölösi Pál	Franecker	1686	Debreczeni Ember Pál	RMK III. 3389	Zsengellér József
11	Jenei György	Franecker	1686	Debreczeni Ember Pál	RMK III. 3389	Zsengellér József
12	Szilágyi Péter	Franecker	1696	Bánfihunyadi A. Márton	RMK III. 3988	Bíró Tamás Zsengellér József
13	Szilágyi Péter	Franecker	1697	Bagosi Márton	RMK III. 4033	Zsengellér József
14	Csúzi József	Franecker	1692	Vásárhelyi T. M. István	RMK III. 3728	Bíró Tamás Zsengellér József
15	Csepregi F. Mihály	Franecker	1689	Bátai György	RMK III. 3554	Zsengellér József
16	Nánási L. József	Franecker	1700	Fogarasi Sámuel	RMK III. 4178	Zsengellér József
17	Gyöngyösi A. Pál	Franecker	1700	Helmeczi István	RMK III. 4182	Bíró Tamás Zsengellér József
18	Gyarmati István	Frankfurt am Main	1626	Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin (esküvője)	RMK III. 1399	Koltai Kornélia
19	Debreczeni S. Gáspár	Frankfurt am Main	1626	Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin (esküvője)	RMK III. 1399	Koltai Kornélia
20	Archinus Miklós	Frankfurt am Main	1626	Bethlen Gábor és Brandenburgi Katalin (esküvője)	RMK III. 1399	Koltai Kornélia
21	Medgyesi Pál	Leiden	1630	Matkó János	RMK III. 1457	Koltai Kornélia
22	Laskai Matkó János	Leiden	1630	Medgyesi Pál	RMK III. 1458	Koltai Kornélia
23	Diószegi Kalmár Pál	Leiden	1653	Báthori G. Mihály	RMK III. 1840	Koltai Kornélia
24	Báthori G. Mihály	Leiden	1653	Becskeházi V. István	RMK III. 1842	Koltai Kornélia
25	Diószegi Kalmár Pál	Leiden	1653	Kismarjai Veszelin Pál	RMK III. 1844	Koltai Kornélia
26	Diószegi Kalmár Pál	Leiden	1654	Debreczeni K. János	RMK III. 1893	Koltai Kornélia
27	Diószegi Kalmár Pál	Leiden	1654	Szepesi Korocz András	RMK III. 1897	Koltai Kornélia
28	Rácz-Böszörményi János	Leiden	1676	Nagyari József	RMK III. 2759	Koltai Kornélia
29	Vizaknai Mihály	Leiden	1679	Zilahi István	RMK III. 2992	Koltai Kornélia
30	Kaposi Juhász Sámuel	Leiden	1686	Apáti Miklós	RMK III. 3402	Koltai Kornélia
31	Kaposi Juhász Sámuel	Leiden	1687	Nánási Mihály	RMK III. 3447	Koltai Kornélia
32	Komáromi Mihály	Leiden	1717	Dézsi Zsigmond	RMK III. 3143	Koltai Kornélia

33	Johannes Bareuth	Leiden	1731	Beregszászi Mózes	RMK III. 3141	Koltai Kornélia
34	Sculteti Gábor	Lipcse	1678	Sculteti Gábor	RMK III. 2925	Koltai Kornélia
35	Keresztúri Bálint	London	1662	Jászberényi Pál	Nincs még	Koltai Kornélia
36	Becskeházi István	Nagyvárad	1650	Székelyhidi István	RMNy III. 2356 RMK II 764	Götz Andrea Zsengellér József
37	Makai György	Nagyvárad	1650	Székelyhidi István	RMNy III. 2356 RMK II 765	Götz Andrea Zsengellér József
38	Patai F. Tamás	Nagyvárad	1650	Székelyhidi István	RMNy III. 2356 RMK II 766	Götz Andrea Zsengellér József
39	Püspöki János	Nagyvárad	1650	Székelyhidi István	RMNy III. 2356 RMK II 767	Götz Andrea Zsengellér József
40	Jenei Mihály	Nagyvárad	1650	Székelyhidi István	RMNy III. 2356 RMK II 768	Götz Andrea Zsengellér József
41	Köleséri Sámuel	Nagyvárad	1650	Székelyhidi István	RMNy III. 2356 RMK II 769	Götz Andrea Zsengellér József
42	Tofeus Mihály	Sárospatak	1652	Rákóczi Zsigmond (temetése)	RMNy 2435; RMK II. 774b	Zsengellér József
43	Keresztúri S István	Sárospatak	1658	Gyöngyösi András	RMK III. 911	Zsengellér József
44	Antonius Simon	Thorn	1678	Agnethler Michael	RMK III. 2932	Zsengellér József
45	Komáromi Csipkés György	Utrecht	1651	Komáromi Csipkés György	RMK III. 1780	Koltai Kornélia
46	Szathmári István	Utrecht	1651	Komáromi Csipkés György	RMK III. 1780	Koltai Kornélia
47	Leusden Johannes	Utrecht	1651	Komáromi Csipkés György	RMK III. 1781	Zsengellér József Koltai Kornélia
48	Somosi P. János	Utrecht	1651	Komáromi Csipkés György	RMK III. 1782	Koltai Kornélia
49	Komáromi Csipkés György	Utrecht	1651	Szathmári István	RMK III. 1790	Koltai Kornélia
50	Igaz Kálmán	Utrecht	1651	Némethi István	RMK III. 1787	Zsengellér József
51	Alistáli Farkas Jakab	Utrecht	1652	Komáromi Csipkés György	RMK III. 1813	Koltai Kornélia
52	Alistáli Farkas Jakab	Utrecht	1654	Komáromi Csipkés György	RMK III. 1904	Koltai Kornélia
53	Martonfalvi György	Utrecht	1656	Szántai Pócs István	RMK III. 1972	Zsengellér József
54	Debreczeni P. János	Utrecht	1658	Martonfalvi György	RMK III. 2022	Zsengellér József
55	Veszprémi B. István	Utrecht	1666	Sárfői Mihály	RMK III. 2369	Zsengellér József

56	Csekei Pál	Utrecht	1667	Szilágyi Márton	RMK III. 2401	Koltai Kornélia
57	Böszörményi János	Utrecht	1675	Cornelius van der Bende	nincs	Koltai Kornélia
58	Conrad Neander	Wittenberg	1598	Thúri György	RMK III. 926	Juhász Szandra
59	Thúri György	Wittenberg	1598	Thúri György	RMK III. 926	Eran Shulai Juhász Szandra
60	Medgyesi Schimer Ferenc	Wittenberg	1601	II. Keresztély száz választófejedelem	nincs	Zsengellér József
61	Zabeller Jób	Wittenberg	1649	Koltay János	RMK III. 1733	Juhász Szandra Zsengellér József
62	Perack Bálint	Wittenberg	1650	Francescini István	RMK III 1761	Zsengellér József
63	Kemmel János	Wittenberg	1659	Thann András	RMK III. 2103	Juhász Szandra Zsengellér József
64	Johannes Schüller	Wittenberg	1661	Fridelius János	RMK III. 2499	Koltai Kornélia
65	Pilarik András	Wittenberg	1668	Christian Trentsch	RMK III. 2448	Juhász Szandra Zsengellér József
66	Pilarik István	Wittenberg	1668	Christian Trentsch	RMK III. 2448	Juhász Szandra Zsengellér József
67	Murgaschius János	Wittenberg	1668	Christian Trentsch	RMK III. 2448	Juhász Szandra Zsengellér József
68	Magnus György	Wittenberg	1668	Kochmeister Sámuel	RMK III. 2452	Koltai Kornélia
69	Faschko Sámuel	Wittenberg	1673	Platani Pál	Nincs még	Zsengellér József
70	Trusius György	Wittenberg	1676	Michael Sennert	RMK III. 6703	Koltai Kornélia
71	Greissing Bálint	Wittenberg	1677	Gütschius Mihály	RMK III. 7743	Koltai Kornélia
72	Hruskovics Sámuel	Wittenberg	1718	Hajnóczy Dániel	RMK III/XVIII 2751	Koltai Kornélia

3.2 Workshopok, habilitációs és konferenciaelőadások

A kutatási program első két évében kéthavonta tartottunk workshopokat, melyeken részletesen átbeszéltük a kutatásaink állását, bemutattuk a lefordított verseket, előadtuk és megvitattuk a felmerült problémákat. Többször hívtunk meg külsős előadót is ezekre a workshopokra, mint pl. Postma Ferenc amsterdami professzort is.

A Covid éppen abban a fázisban érkezett, amikor már szerveztük a hazai és a nemzetközi konferenciát, illetve kiléptünk volna több külföldi konferencián keresztül a nemzetközi porondra. Sajnos a pandémiának esett áldozatul az *International Conference on Christian Hebraism in Eastern and Central Europe* sorozat is, mely az egyik fő fóruma lehetett volna a témánknak. Végül 2021 után igyekeztünk más kontextusú konferenciákra becsempészni az általunk kutatott verseket és azok kontextusát. A hazai konferencia pedig projektzáró konferenciaként valósult meg.

Összességében az elmúlt öt év alatt számos hazai és nemzetközi konferencián tartottunk előadásokat, illetve az általunk szervezett konferencián meghívott előadók is kapcsolódtak a kutatási témához. Összesen 38 előadás hangzott el a projekt keretei között, ami végeredményben jóval több, mint amennyire eredetileg számítottunk.

Magyar Hebraisztikai Konferencia – Schweitzer-lectures 2018. Budapest, ELTE BTK, 2018. február 5.

- Götz Andrea: „Magyar peregrinusok héber köszöntőversei a 17. században” (poszter)

„A dialógus formái a magyar régiségben (1450-1750)”. REBAKUCS 2018. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, 2018. május 3–5.:

- Juhász Szandra: „Dialógusok a héber nyelvű *album amicorum* és a *carmina gratulatoria* szövegek kapcsán”

- Koltai Kornélia: „Bibliai és posztbiblikus nyelvi rétegek dialógusa (egymásra gyakorolt hatása) a magyar peregrinusok 17. századi héber nyelvű üdvözlőverseiben”

XIth Congress of the European Association for Jewish Studies 2018., Kraków, Lengyelország, 2018. július 15–19.:

- Bíró Tamás: „Early Modern Christian Hebrew: A hitherto overlooked variety of Medieval Hebrew” (poszter)

Workshop together with Prof Ferenc Postma (Vrije Universiteit Amsterdam), KRE HTK, Budapest, 2019. április 3.

- *Where is our project right now? Hebrew Carmina Gratulatoria of the Hungarian Peregrines in the 17th Century - (4 előadás)*

„Imitáció és parafrázis. Szövegváltozatok a magyar régiségben”. REBAKUCS 2019. PTE BTK, Pécs, 2019. május 23–25.

- Koltai Kornélia: „Idézés, utánzás, eredetiség. A parafrázis megjelenési formái a magyar peregrinusok 17. századi héber nyelvű üdvözlőverseiben”

Református Doktorok Kollégiuma 2019. DC Ószövetségi szekció, DRHE, Debrecen 2019. augusztus 16.

- Koltai Kornélia: „Magyar peregrinusok 17. sz.-i héber üdvözlőversei: nyelvi és verstani elemzések”

Digital Humanity 2019., ELTE CDH, Budapest, 2019. szeptember 25–27.

- Bíró Tamás: poszter: „Building and annotating a 17th century corpus of Medieval Christian Hebrew”

Össznyelvész konferencia 2020. ELTE 2020. január 24–25.

- Götz Andrea (KRE): „Magyar peregrinus diákok héber nyelvű versei: Korpuszalapú történeti szociopragmatikai kutatás”

Magyar Hebraisztikai Konferencia – Schweitzer-lectures 2020. OR-ZSE, Budapest, 2020. február 5.

- Koltai Kornélia: „A Frankfurt am Main-i *carmen*ek (1626) bemutatása, különös tekintettel Nicolao Archino דהריות című héber nyelvű üdvözlőversére”

„Zrínyi Miklós és a magyarországi barokk költészet”. REBAKUCS 2020. EKE, Eger, 2020. szeptember 3–5.
- Koltai Kornélia: „Pre-expresszionista héber üdvözlőversek – barokk kori szerzők tollából”

Közvetítők és közvetítés. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2020. szeptember 22.

- Juhász Szandra: „A héber nyelvű *carmina gratulatoria* kulturális sajátosságai”

Jewish Studies in the Digital Age. Luxembourg Centre of Contemporary and Digital History (online), 2021. január 11–14.

- Bíró Tamás: „The challenges posed by a 17th century corpus of Medieval Christian Hebrew”

Magyar Hebraisztikai Konferencia – Schweitzer-lectures 2021. ELTE, Budapest (online), 2021. február 4.

- Koltai Kornélia: „Egy 17. századi *carmenszerző* héber nyelvtudásáról - *carmene* és héber grammatikája tükrében. Kismarjai Veszelin Pál”

- Zsengellér József: „Szilágyi Péter és a héber *carmen*-írók karrierje”

British Association for Jewish Studies (BAJS) 2020. University of Southampton, 2021. július 6. (online):

- Juhász Szandra – Bíró Tamás, “Struggling With the Hebrew Language: Gratulatory Poems by 17th Century Hungarian Students”

Habilitációs tudományos előadás. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2021. június 25.

- Koltai Kornélia: “Jakab Farkas of Alistál’s First Greeting Poem for György Csipkés of Komárom (1652)”

Society of the Biblical Literature International Conference 2022. Paris Lodron University of Salzburg, 2022. július 17–21.

- Koltai Kornélia: „Changing the History in the Targums”

- Zsengellér József: „The Identity of Israel in the Book of Tobit”

33. Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia. GFKF, Szeged, 2022. augusztus 25–27.

- Koltai Kornélia: „The 17th Christian Hebraists in Hungary and their biblical hermeneutic trends. Special focus on the commentary material of Simon Péchi’s Bible translation (1634)”

- Zsengellér József: „The Samaritan Hermeneutics”

Magyar Hebraisztikai Konferencia – Schweitzer-lectures 2023. OR-ZSE Budapest (online), 2023. február 7.

- Koltai Kornélia: “Egyetemi „couleur locale” a 17. századi magyar peregrinusok héber verseiben?”

- Zsengellér József: “A héber köszöntőversek ‘héber’ műfajai”

Projektzáró konferencia, Budapest MTA Könyvtára, 2023. április 28.

E kötetben megjelent *kilenc* írás előadott formáján túl:

- Csepregi Zoltán: „A héber nyelv oktatása a 17. századi magyarországi evangélikus iskolákban”

- Csorba Dávid: „A 17. századi magyarországi peregrináció markerei: elitképzés, mentorálás, tudástranszfer”

Branching Out: Diversity of Jewish Studies, Twelfth EAJIS Congress. Goethe Universität, Frankfurt, 2023. július. 18.

- Bíró Tamás: „Dr. Elsass tends to place the coverbs incorrectly”: A Sociolinguistic History of the Landesrabbinierschule in Budapest in the 19th Century.

Koltai Kornélia 2017–2020. között öt szemeszterben hirdette meg városok szerinti csoportosításban igen sok vers szövegolvasási szeminárium felolvasását. Ennek egyik eredménye Keserű Péter graduális képzésben résztvevő hallgató publikációja.

3.3 Publikációk

A projekt során, illetve annak közvetlen előzményeként eddig 40 publikáció született, ami *harmincnégyel több*, mint amennyit terveztünk. Közülük 7 angol nyelvű publikáció, 10 folyóiratcikk, 2 poszter, 1 tanulmánykötet és 25 könyvfejezet. Ezekből már 25 online is olvasható. A teljes lista az elektronikus beszámoló „Közlemények” rovatában olvasható. A publikációkban eleddig magyar fordítással és teljes nyelvi, verstani, tartalmi és teológiai elemzéssel megjelentettünk 33 verset. Angolul két vers jelent meg teljes szöveggel és elemzéssel együtt. További 9 verset publikáltunk képekkel és átírással. A publikációk ugyanakkor nem minden esetben foglalkoztak kizárólag a versek szövegével. Számos írás helyezte a verseket irodalomtörténeti, kapcsolati hálózati, teológiai, hébernyelv-oktatási, művelődéstörténeti, karriertörténeti, intézménytörténeti kontextusba.

Mivel több elhangzott konferenciaelőadás szerkesztett szövege még publikálás előtt áll, így a publikációslista még tovább fog bővülni a következő egy évben.

Megjelent az első külföldi reakció is a kutatásra és annak több publikációjára: Stefan Schorch, „The Peculiarities of Hungarian Christian Hebraism (16th-17th Centuries)”, in Daniel Stein Kokin (ed.), *Hebrew between Jews and Christians*. (Studia Judaica 77), Berlin, De Gruyter, 2022, 243–274. kül. 243. a 2. lábjegyzet ír a projektről; illetve a továbbiakban külön hivatkozik a projekt következő publikációira: Koltai, „Egy 17. századi...” 2021; Koltai, „Hebrew Language Knowledge” 2019; Zsengellér, „*Carmina gratulatoria hebraica* és a hébernyelv-oktatás” 2021; Zsengellér, „Franeckeri héber” 2021.

3.4 Fokozatszerzések

A résztvevők közül ketten szereztek fokozatot a projekt ideje alatt. Götz Andrea, aki a héber köszöntőversekkel kapcsolatban a korpuszépítés kérdését vizsgálta, 2019. május 23-án védte meg PhD-disszertációját: „Linguistic contrast and translation universals: A corpus-based investigation of the translational use of the Hungarian pragmatic marker vajon ('I wonder')”. A projekt szorosan vett témájában Dr. Koltai Kornélia készítette el habilitációs dolgozatát *Újabb kutatások a 17. sz.-i magyar keresztény hebraisták témakörében: héber köszöntőversek – szövegközlés, fordítás és elemzés* címmel, melynek habilitációs eljárása végén, 2021. június 25-én elnyerte a 'Dr. habil.' cím viselését.

3.5 Honlap

A kutatás egyik fő célkitűzése, hogy a héber köszöntőverseket minél szélesebb körben megismertesse. Ezért egy honlap elkészítésébe kezdtük, melynek programozási terveit Bíró Tamás és Götz Andrea készítették elő. A megvalósítás azonban folyamatos akadályokba ütközött, mivel a héber karakterek, és a jobbról balra történő kurzorhasználat számos programozót és céget visszarettentett a feladat elvállalásától. Végül 2022–2023 fordulóján jutottunk el a szegedi Zengő kft-hez, mely többé-kevésbé sikeresen megvalósította elképzeléseinket. A honlap, ahol a szerzők, versek, bennfoglaló művek, helyszínek, nyomdák alapján lehet keresni, elérhető a www.cgh.hu weboldalon.

3.6 Projektzárás és a versek teljes, átfogó nyomtatott megjelenítése

A projekt zárásaként 2023. április 28-án az MTA Könyvtárában szerveztünk egy összefoglaló jellegű konferenciát, melynek révén a kutatást még szorosabban becsatornáztuk a 16-17. századi magyar irodalom és egyháztörténet tudományterületébe. A projekt kutatóin kívül a konferencián előadott Bartók István, Csepregi Zoltán, Csorba Dávid, Dienes Dénes és Postma Ferenc is. A zárókonferenciából elkészült egy kötet is.

Fontosnak tartjuk, hogy a digitalizált héber versek hagyományos könyv-formában is kézbe vehetőek legyenek. Részben azért, mert meggyőződésünk, hogy a klasszikus íráshordozók túléltek a digitális korszakot és annak modern íráshordozó technikáit, másrészt, ha ezek a versek már közel 500 évig könyv formájában megőrződtek, hasonló formában vehesse kézbe bárki és gyönyörködhesse bennük. Éppen ezért megkeresve a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának Irodalomtudományi Intézetét, ígéretet kaptunk, hogy a fényképekkel, héber szöveggel, magyar és angol fordításokkal, valamint tanulmányokkal kiegészített héber köszöntőversek megjelenhetnek a *Humanizmus és Reformáció* tudományos könyvsorozatban.

4 Lezárás helyett folytatás

Az NKFI K-125486/142453 projekt ugyan véget ért, de a kutatásunk nem zárul le. A fentiekén túl részben azért, mivel továbbra is lehetnek magyar szerzőktől ismeretlen lappangó versek. Másrészt számos olyan szempont jelent meg a kutatás közben, melyeket az eredeti kérdésfelvetésekhez képest más irányból és más módszerekkel is érdemes tovább vizsgálni. Ilyen például a hazai héberoktatásnak a kérdése a 16-17. században, de Juhász Szandra is innen

választott doktori tézist. Végül a téma nemzetközi közege – hiszen a versek több mint kilencven százaléka külföldi egyetemeken készült és ottani nyomdáknak jelent meg – egy ma még külföldön teljesen feltáratlan kutatási területet nyit meg, melyben akár egy-két nemzetközi együttműködésben szervezett kutatást is elindíthatunk.

Végezetül ehelyütt szeretnénk köszönetet mondani az NKFIH munkatársainak, különösen Kiss-Mátrai Krisztinának, hogy folyamatos segítségükkel támogatták a projekt megvalósulását!

Velence, 2023. 08. 30.

Dr. Zsengellér József (vezető kutató)